

اسناد سیاسی مربوط به سامرا در آرشیو اسناد عثمانی

دکتر سامی ناظم حسین المنصوری
ترجمه مهدی کرمانی

چکیده

اسناد بر جای مانده از حوادث تاریخی، در واقع بهترین و مطمئن‌ترین ابزار و امکان را برای محققان فراهم می‌کند تا با تکیه بر آنها به عنوان مواد خام پژوهش، به نتایج و قضاوت‌هایی هرچه شفاف‌تر و بی‌واسطه‌تر از وقایع دست پیدا کنند. از دوره تسلط عثمانی بر عراق، اسنادی مربوط به شهر سامرا بر جای مانده که حاکی از حوادث بزرگ تاریخی در این منطقه است و اینکه این شهر چه اندازه در سیاست‌گذاری‌های اول عثمانی در عراق نقش اساسی و تعیین‌کننده داشته است. اسناد سیاسی مربوط به سامرا از آن جهت که بیانگر شیوه تعامل عثمانی با شیعه و مرجعیت دینی آنها و حاوی فتاوای جهاد در قضیه اشغال عراق توسط نیروهای مهاجم انگلیسی است، در این مقاله به طور خاص مورد توجه و بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: اسناد سیاسی، سامرا، مراجع دینی، فتوا، دولت عثمانی.

اسناد منابعی مهم در شناخت حوادث تاریخی مختلفند و مورخان و محققان با کمک آنها رویدادهای گذشته را به شکلی روشن و مستند برمی‌رسند و می‌کاوند تا به حقایق عمده دست یابند. اسناد در واقع ماده خام و اولیه بسیاری از پژوهش‌های تاریخی‌اند. از آنجا که کشور عراق در طول چهار قرن جزو قلمرو حکومت عثمانی روزگار گذرانیده، فهم تاریخ آن جز با اطلاع از اسناد مربوط به این دوره طولانی میسر نخواهد بود. سند، شناسنامه‌ای تاریخی است که دلیل و برهان شناخت موقعیت‌های گوناگون در دوره زمانی و مکانی خویش است. آنچه در این مقاله بررسی شده، سندهای سیاسی مربوط به شهر سامرا در آرشیو اسناد عثمانی (۱۸۸۵ - ۱۹۱۵م) است. اهمیت این اسناد از آن روست که نشانگر تعامل دولت عثمانی با شیعیان و مرجعیت دینی در شهر سامرا در عهد مرجع کبیر شیعه، صاحب فتوای تحریم تنباکو، میرزا محمدحسن شیرازی رحمته‌الله پس از مهاجرت به سامرا در سال ۱۸۷۴ میلادی است؛ علاوه بر اسناد مربوط به فتاوی‌ای جهاد که مراجع دینی شیعه در قبال اشغالگری انگلیسی در عراق در سال ۱۹۱۴ میلادی صادر کردند.

اسناد سیاسی

سند شماره ۱

ردیف: اوراق یلدز

از: استان بغداد

به: ما بین همایونی^۱

شماره: ۶۸

تاریخ: ۱۷ کانون اول ۱۳۰۷.م

۱. ما بین همایونی، بخشی از قصر سلطانی بوده ما بین اندرونی و قسمت خارجی که معمولاً سلطان عثمانی در آنجا می‌نشسته و فرمان صادر می‌کرده است.

۲۸ جمادی‌الاولی ۱۳۰۹ هـ

۳۰ کانون اول ۱۸۹۱ م

موضوع: موقعیت دولت‌های عثمانی در قبال شیعیان عراق

محتوا: این سند، رمزگونه یا تلگرافی است که یکی از مأموران رده‌بالای سپاه عثمانی - یعنی هدایت پاشا که در آن زمان، از طرف دولت عثمانی، ولایت شهر بصره را عهده‌دار بوده - ارسال کرده است و در آن ضرورت برخورد قاطع علیه مذهب شیعه در بصره و به خصوص در العماره و المنتفک را، که سکونتگاه بعضی قبایل سنی بوده، یادآور شده است. در این سند آمده است که طلاب حوزه‌های علمیه نجف و کربلا و کاظمین و سامرا، تنها مبلغانی هستند که در شهر بصره به کار ارشاد مردم و تبیین اصول اسلامی طبق مذهب شیعه می‌پردازند.

سند شماره ۲

ردیف: اوراق وزارت معارف

جهت صدور: وزارت معارف

از: استان بغداد

به: صدارت عظمی

تاریخ: ۲۸ مایس ۱۳۰۸ م

۱۴ ذی‌القعدة ۱۳۰۹ هـ

۹ حزیران ۱۸۹۲ م

موضوع: بازگشایی مدرسه‌ای در شهر سامرا

محتوا: این سند یادداشتی است از سوی مدیر مدرسه ابتدایی در بغداد به صدارت عظمی در استانبول برای جلب موافقت دولت عثمانی جهت بازگشایی مدارس در بعضی شهرها همچون حله و کربلا و سامرا و تذکر این مهم که وجود چنین مدرسه‌هایی از طرف حکومت عثمانی راهی است برای مقابله با مذهب شیعی در این شهرها.

سند شماره ۳

ردیف: اوراق پیشنهادهای گوناگون

جهت صدور: قصر یلدز

از: استان بغداد

به: ما بین همایونی

شماره: ۶۸

تاریخ: ۱۷ کانون اول ۱۳۰۸.م

۹ جمادی الاخر ۱۳۱۰هـ

۲۹ کانون اول ۱۸۹۲م

موضوع: دیدگاه دولت عثمانی درباره مرجعیت سیدمحمدحسن شیرازی رحمته الله در سامرا
محتوا: این سند نوشته‌ای است از حسن رفیق پاشا، حاکم ولایت بغداد، به حکومت عثمانی
در استانبول. در این سند آمده است که در بیشتر شهرهای عراق مذهب شیعه حکمفرماست و
دولت عثمانی و حکومت‌های عثمانی باید از انتشار و گسترش مذهب شیعه در دیگر شهرها
جلوگیری کنند. حاکم بغداد در این سند توضیح می‌دهد که حکومت عثمانی هشت تن از
مدرسان یا معلمان را مشخص کند و آنها را به بعضی بخش‌های ولایت بغداد گسیل نماید؛ به
خصوص نواحی سامرا که اهمیت فوق‌العاده دارد. این مطالبه طبق یادداشت یا عریضه مفتی
استان بغداد است به شماره ۶۴ و تاریخ ۳ کانون اول ۱۳۰۸.م.

طبق این سند، بیشترین توجه و اهتمام باید به نواحی مختلف سامرا، به خاطر وجود
مرجعیت دینی شیعه در آنجا و علتی که باعث حضور آنها در آن شهر شده بود، صورت
می‌گرفت. وی تنها یک سال در نجف اشرف اقامت کرد و آن‌گاه برای گسترش و تحکیم
پایه‌های مذهب شیعی، وارد سامرا شد و به مدت بیست سال در آن شهر مستقر گردید.
میرزا محمدحسن شیرازی، از علما و اکابر مجتهدین شیعه، مرجعیت دینی را عهده‌دار بود و
سالانه بیش از هزار لیره وجوهات شرعی از هند برای وی فرستاده می‌شد و این غیر از اموالی

بود که از دیگر بلاد، همچون ایران، در اختیار ایشان قرار می‌گرفت. البته همه صرف هزینه زندگی و شهریه طلاب علوم دینی در نجف اشرف و کربلا و سامرا و کاظمین می‌گردید. همچنین در این سند می‌خوانیم که میرزا محمدحسن شیرازی مدرسه‌ای در سامرا با ظرفیت بیش از پانصد طلبه بنا کرده و خود در آنجا تدریس می‌کند.

در مقابل حکومت عثمانی در سامرا مدرسه دینی برای طلاب سنی افتتاح کرده و با کمک‌های مالی خود حدود صد طلبه را تحت پوشش قرار داده است. پس از موافقت دولت عثمانی نسبت به پرداخت هزینه مالی این مدرسه، حدود صد هزار قرش برای آن در نظر گرفته شد تا بتواند نقش خود را در گسترش تعلیم اسلامی به خوبی ایفا کند.

بخش دیگری از این سند به انتقال بعضی مدرسان حوزه‌های علمی دیگر به این حوزه و مقدار مقرر ماهانه ایشان و شهریه‌ای که به طلاب و خادمان مدرسه پرداخت می‌شده است، مربوط می‌شود.

سند شماره ۴

ردیف: اوراق وزارت معارف

جهت صدور: وزارت معارف

از: استان بغداد

به: ما بین همایونی

شماره: ۱۰۷/۵

تاریخ: ۲۱ تموز ۱۳۰۹.م

۱۹ محرم ۱۳۱۱ هـ

۲ آب ۱۸۹۳ م

موضوع: گزارش مسافرت یکی از مستشاران حاکم عثمانی

محتوا: این سند، نوشته محمد کامل احمد، مستشار سلطان عثمانی، عبدالحمید دوم، است

و مربوط به سفری است که به ولایات عثمانی داشته و در خلال آن مجموعه‌ای از شهرها را

دیده است. هدف او از این سفر در واقع زیارت اماکن و مزارهای مقدس در مناطق مختلف دولت عثمانی بوده است؛ این شهرها عبارت بود از: بیروت، شام، اسکندریه، دمشق، حماه، حمص و خان شیخون.

وی همچنین مرقد زکریای نبی علیه السلام را زیارت کرده و آن‌گاه به استانبول بازگشته و سه ماه در آنجا مانده و بار دیگر برای زیارت مراقد اولیا و مکان‌های دینی بار سفر به سوی شهرهای آسیای عثمانی بسته است. شروع این سفر از شهر انقره و در تاریخ ۴ کانون اول ۱۳۱۰ ر.م بوده است. در این مسافرت، محمد کامل احمد، از شهرهای قیرشهر، قیصریه، سیواس، ملاطیه، معموره العزیز، دیاربکر و تبلیس دیدن کرد و از راه موصل به زیارت شهر سامرا و مراقد و مقامات مبارک دینی در این شهر توفیق یافت و آن‌گاه برای زیارت مرقد ابوحنیفه، ابویوسف، شیخ عبدالقادر گیلانی، معروف کرخی، شیخ سری سقطی، جنید بغدادی، حبيب عجمی و عمر سهروردی راهی بغداد شد. سپس برای دیدن طاق کسری و مرقد سلمان فارسی وارد مدائن شد و مرقد عبدالله بن جابر انصاری را نیز زیارت کرد و آن‌گاه در ادامه سفر، مرقد امام حسین و عباس بن علی علیه السلام را در کربلا، و بارگاه امام علی بن ابی طالب علیه السلام را در نجف زیارت نمود.

سند شماره ۵

ردیف: اوراق گزارش‌های مختلف

جهت صدور: قصر یلدز

تاریخ: ۱۵ ایلول ۱۳۰۹ ر.م

۱۷ ربیع الاول ۱۳۱۱ هـ

۲۷ ایلول ۱۸۹۳ م

موضوع: کشیدن خط آهن در بغداد

محتوا: این سند، نامه‌ای است به حکومت عثمانی مبنی بر اهمیت و لزوم احداث خط آهن جهت اتصال مناطق هم‌مرز با ایران به خصوص شهر خانیقین به شهرهای زیارتی در ولایت بغداد، به ویژه شهرهای نجف و کربلا و سامرا، تا کار انتقال زائران به عتبات مقدس در کربلا

و نجف به سهولت انجام گیرد؛ چه زائرانی که از ایران و هند و روسیه به قصد زیارت وارد عراق می‌شوند و چه زائران شهرهای خود استان بغداد.

سند شماره ۶

ردیف: اوراق وزارت خارجه

جهت صدور: وزارت خارجه

تاریخ: ۱۳۳۰.م

۱۳۳۲/هـ / ۱۹۱۴م

موضوع: فتاوی مراجع دینی شیعه در وجوب جهاد علیه اشغالگری بریتانیا در عراق، سال

۱۹۱۴م

محتوا: این سند شامل چندین فتوای جهاد از سوی مراجع شیعه در نجف و کربلا و کاظمین و سامراست. متن سند بدین قرار است.

بسم الله الرحمن الرحيم (فتوای همه علماء به وجوب جهاد) خدای متعال می‌فرماید: «خداوند جان‌ها و اموال مؤمنان را می‌خرد تا در عوض، بهشت برای آنان باشد» و پیامبر ﷺ فرمود: «جهاد دری از درهای بهشت است که خداوند برای دوستان ویژه خود گشوده است». ای مسلمانان به عزت اسلام و شرافت قرآن از شما می‌خواهیم این کلمات را بخوانید و در آنها ژرف بنگرید و فتاوی عالمان دین را ملاحظه نمایید تا مردمان را در برابر خداوند دلیل و بهانه‌ای باقی نماند.

دشمنان اسلام در سوزاندن قرآن و تباہ کردن دین اسلام و ویران کردن قبر پیامبر و به نمایش گذاشتن پیکر او در موزه‌ها و انهدام کعبه و بی‌آبرو کردن مسلمانان و کشتن مردان و سر بریدن بچه‌های شیرخواره در دامان مادرانشان و دریدن شکم زنان باردار و غارت اموال مسلمین بر یکدیگر پیشی گرفته‌اند و این اعمال را در بلقان و دیگر سرزمین‌های اسلامی به ظهور رسانده‌اند. آنان اینک به همین قصد، به مرزهای کشور شما حمله آورده‌اند و می‌خواهند شما را تحت حاکمیت خود درآورند و این کار را به توصیه عالمان و سردمداران

دینی‌شان به بدترین شکل با شما خواهند کرد.

قرآن و روایات نبوی و سخنان ائمه علیهم‌السلام جهاد را بر شما واجب نموده و در مقابل، بهشت و محو گناهان را وعده فرموده است. بی‌تردید آدمی تا ابد در این دنیا نمی‌ماند و آخرین منزلگاه او، هر جا که باشد، مرگ است: «هر کجا باشید، مرگ شما را در می‌یابد؛ اگر چه در برج و باروهای مستحکم و نفوذناپذیر». اگر مرگ امر ناگزیری است پس چه بهتر که انسان به مرگی شرافتمندانه و در حالی بمیرد که بر دشمن پیروز گشته و او را به درک فرستاده و به پاداشی چون بهشت مطمئن است و از دین و آبرو و مال و اطفال خویش پاسداری کرده است و این بهتر است از مردن در بستر تحت سلطه دشمنان و شاهد مرگ اطفال و رسوایی و غصب دین و دنیای خود بودن.

آری، دشمن - پناه بر خدا - اگر سلطه پیدا کند، پسندیده نخواهد کرد که مردان در بستر بمیرند و بی‌هیچ دردسری به خاک سپرده شوند؛ بلکه اموالشان را به غارت می‌برد، عرض و آبروشان را بر باد می‌دهد و البته چنین مردمان ستم‌پذیری، دنیا را می‌بازند و در آخرت به خشم الهی و آتش دوزخ گرفتار می‌شوند؛ زیرا با قرآن و پیامبر و ائمه و پیشوایان دینی خود مخالفت کرده و دعوت ایشان را به جهاد پاسخ نگفته و ندانسته‌اند که جهاد ضروری دین است و همچون نماز و روزه نیاز به تقلید ندارد؛ بلکه از نماز هم واجب‌تر است و علمای اسلام از آن رو درباره آن سخن گفته‌اند که مسلمانان را بر افکار و نیات پلید کافران متنبه سازند؛ همان کافرانی که علماشان به وجوب کشتن مسلمین و نابود کردن و هتک ناموس و تباه نمودن دین آنان حکم داده‌اند.

از این پس، آنکه بهشت و رهایی از آتش را می‌خواهد، هیچ عذر و بهانه‌ای نتواند داشت و چاره‌ای جز مجاهدت با جان و مال ندارد و هر کس از بهشت روی گردان شود و آتش را بر آن مقدم بدارد، باید در برابر خداوند و پیامبر و ائمه و عالمان دین تقوا پیشه نماید؛ چراکه با ترک جهاد، عزت و دنیای خویش را از کف خواهد داد. این فتوای جمیع علماست که حقیقت را ابلاغ کردند و خیرخواهی نمودند و خود نیز به میدان جهاد وارد خواهند شد. پس

برای هیچ مؤمنی دلیل و عذری باقی نمانده است. ای بندگان خدا، بشتابید به سوی بهشت و بگریزید از آتش و گرفتار آمدن به خشم خداوند قادر متعال.

در اینجا فتوای تعدادی از مراجع دینی شیعه به وجوب جهاد را، به خصوص، یادآور می‌شویم:

۱. مرجع دینی در نجف اشرف، سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی:

بسم الله الرحمن الرحيم. معلوم است که دولت‌های اروپایی، به خصوص انگلیس و روسیه و فرانسه، از گذشته‌های دور همواره بنایشان بر تجاوز به سرزمین‌های اسلامی و غصب بسیاری از آنها بوده و قصدی جز محو دین اسلام نداشته‌اند و در این روزگار نیات و مقاصد خود را آشکار کرده و به ممالک دولت بزرگ عثمانی - که خداوند به یاری آن دولت اسلام را عزت بخشیده است - هجوم آورده و نزدیک است کفار به حرم خدا و حرم رسول و مشاهد ائمه طاهرين - صلوات الله عليهم اجمعين - دست تظاول بگشایند و این خطر، تمام سرزمین‌های مسلمین و نیز جان‌ها و اموال و اعراض ایشان را در معرض تهدید نهاده است. از این رو بر عشائر ساکن در مرزها و همه شهرها، در صورت کافی نبودن مرزبانان، واجب است از مرزها حفاظت نمایند و به هر آنچه می‌توانند از موجودیت اسلام دفاع کنند که خداوند خود یاور و مددکار و حامی مسلمانان است. محمدکاظم طباطبایی.

۲. مرجع دینی در شهر سامرا، میرزا محمدتقی شیرازی:

بسم الله الرحمن الرحيم. و خداوند یاری کننده است و هیچ توان و نیرویی جز به اراده او محقق نخواهد شد. ای مسلمانان! هجمه‌های دشمنان اسلام حرم خدا و حرم رسول و مشاهد ائمه طاهرين را در معرض تهدید آورده و آنان می‌خواهند با دشمنی و تجاوزگری، خون مسلمانان را بریزند و دینشان را تباه سازند. خطر سرزمین‌های اسلامی و شعائر و افکار و جان‌های ایشان را احاطه کرده است. از این رو بر تمام عشائر ساکن در سرحدات و عموم مسلمانان واجب است مهیا و حافظ مرزها باشند

و از قلمرو اسلام، به هر وسیله که می‌توانند، دفاع نمایند که خداوند خود یاری‌گر و مددکار است. خدا را، خدا را بپایید و مراقب باشید ای امت مسلمان. والسلام علیکم و رحمة الله و برکاته. محمدتقی شیرازی.

۳. فتوای مرجع دینی، شیخ الشریعه اصفهانی:

بسم الله الرحمن الرحيم. دفاع از سرزمین‌های اسلامی بر هر فرد، به هر وسیله که می‌تواند، واجب است و سستی کردن و بی‌تفاوتی حرام است. پس بشتابید و بر یکدیگر پیشی بگیرید. خدایتان رحمت کناد! شیخ الشریعه اصفهانی.

۴. فتوای مراجع دینی کربلا:

بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتی. در لزوم و وجوب جهاد، آن‌گونه که در قرآن آمده، تردیدی نیست. اسماعیل صدرالدین، محمدحسین حائری مازندرانی، علی شیخ زین‌العابدین.

۵. فتوای مراجع دینی کاظمین:

بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتی. وجوب دور کردن کافران از حدود و ثغور مسلمانان از ضروریات دین، و منکر آن از کافران است. مهدی بن سیدحسین الحسنی.

۶. فتوای شیخ ابراهیم سلماسی کاظمی و شیخ راضی شیخ عزیز:

شکی در وجوب دفع کافران نیست و بلکه منکر این وجوب، از کافران است.